

Ks. prof. dr hab. Stanisław Nabywaniec
Wydział Socjologiczno-Historyczny
Instytut Historii
Uniwersytet Rzeszowski w Rzeszowie

Recenzja pracy doktorskiej mgr. Andrzeja Sznajdera, p.t. „Budownictwo kościołów w diecezji częstochowskiej w latach 1945-1989”, Rzeszów 2015, ss. 343+43 (aneksy), napisanej pod kierunkiem ks. dra hab. prof. UR Władysława Właźlaka na seminarium doktoranckim i przedłożonej do obrony w Instytucie Historii na Wydziale Socjologiczno-Historycznym Uniwersytetu Rzeszowskiego w Rzeszowie.

1. Temat pracy i jego uzasadnienie

Temat dysertacji doktorskiej mgr. Sznajdera *Budownictwo kościołów w diecezji częstochowskiej w latach 1945-1989* dotyka bardzo istotnego zagadnienia dla Kościoła w ogólności i dla Kościoła lokalnego. Kościoły stanowią miejsce kultu Bożego, a więc należą do istotnych, niemal konstruktywnych elementów organizujących struktury religijne. Zatem problem budownictwa sakralnego sam w sobie jest problemem ważkim dla życia religijnego wiernych. W omawianym przez Doktoranta okresie budownictwo sakralne w całej Polsce, także więc i w diecezji częstochowskiej, było mocno utrudnione i ograniczane przez czynniki państwowe i partyjne, realizujące politykę ateizacji i desakralizacji całej przestrzeni życia jednostki, społeczeństwa w wymiarze politycznym, społecznym, kulturowym a nawet gospodarczym. Zatem dokonany przez Autora wybór tematu a także ramy czasowe z punktu widzenia metodologicznego i merytorycznego są w pełni uzasadnione. Pewne pytanie rodzi się przy bardziej wnikliwej analizie zagadnienia. Autor bowiem sam we wstępie wskazuje, że pierwszy etap, po od 1945 r., to raczej okres odbudowywania zniszczonych w czasie działań wojennych kościołów. Nie precyzuje jak długo ten proces odbudowy trwał, ale z pewnością nie był on krótki. Czy zatem nie należałoby bardziej doprecyzować sam temat pracy, poszerzając jego zawartość treściową, tak by była ona zgodna z faktycznym przedmiotem badawczym – „Odbudowa i budownictwo kościołów w diecezji częstochowskiej w latach 1945-1989”.

2. Struktura pracy

Budując konstrukcję swej rozprawy doktorskiej Autor przyjął układ problemowo-chronologiczny co wydaje się słusznym rozwiązaniem, zgodnym z metodologicznymi założeniami warsztatu historyka. Pierwszy z rozdziałów o charakterze wprowadzającym mgr Sznajder omówił dzieje diecezji częstochowskiej od chwili powstania w 1925 r. do 1989, uznając,

że dla potrzeb „niniejszego opracowania fundamentalne jest określenie kondycji organizacyjnej diecezji w chwili zakończenia działań wojennych w 1945 r.” Z tym stwierdzeniem Autora należy się zgodzić. Czy jednak należało zaczynać *ab ovo*, od początków diecezji? Wystarczająco wydaje się to co zostało napisane we wstępie o powstaniu i międzywojennym oraz wojennym etapie dziejów diecezji, natomiast w pierwszym rozdziale rozpocząć od przedstawienia stanu faktycznego diecezji po zakończeniu działań wojennych, z wyakcentowaniem zniszczeń w zakresie budownictwa sakralnego i kościelnego. Drugi rozdział został poświęcony kwestii uwarunkowań politycznych i prawno-administracyjnych budownictwa kościołów w latach 1945-1989. Autor wyakcentował tu takie problemy jak ogólna polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego, dalej omówił struktury administracji państwowej od stopnia wojewódzkiego – z niewiadomych przyczyn pominął stopień centralny, który przy ówczesnym systemie centralizacji władzy był głównym centrum decyzyjnym, aparatu partyjnego i służb policyjnych wobec Kościoła katolickiego w Polsce oraz najistotniejszy dla podjętego tematu badawczego problem uwarunkowań prawnych budowy kościołów. Autor zatem skoncentrował się na omówieniu uwarunkowań budownictwa sakralnego w Polsce w omawianym okresie od strony państwowo-prawnej, zabrakło w konstrukcji pracy odniesienia do uwarunkowań kościelno-kanonicznych związanych zarówno z niezbywalnym prawem Kościoła do wolnego i publicznego wyznawania wiary, a do zapewnienia tej swobody należało między innymi prawo do wznoszenia obiektów kultu religijnego. Zabrakło także wyakcentowania w strukturze pracy omówienia kościelno-prawnych podstaw budownictwa sakralnego w sytuacji jednostronnego zerwania przez stronę państwową konkordatu z 1925 r. W rozdziale trzecim Doktorant podjął już zagadnienia ściśle związane z budownictwem kościołów na terenie diecezji częstochowskiej w pierwszym etapie powojennych dziejów, a więc w latach 1945-1956. Autor odniósł się tu do takich kwestii jak inicjatywy budowlane – chodzi tu zapewne, lecz nie zostało to doprecyzowane, o diecezjalne inicjatywy – i roczne plany budownictwa oraz ich ocena przez administrację wojewódzką. W rozdziale czwartym zatytułowanym „Metody ograniczania inicjatyw oddolnych w zakresie budownictwa kościołów” mgr Sznajder omówił działania prewencyjne administracji wojewódzkiej i aparatu bezpieczeństwa oraz działania administracyjne na etapie legalizacji podjętych inwestycji budowlanych. Ostatni, piąty rozdział, poświęcił nielegalnemu, z punktu widzenia ówczesnego prawodawstwa polskiego, budownictwu kościołów w diecezji częstochowskiej, wskazując na przyczyny i skalę tego zjawiska jak również na metody jego zwalczania. Autor użył tu określenia „samowola budowlana”. Zastosowana nomenklatura jest moim zdaniem dyskusyjna. Sformułowanie to z punktu widzenia ówczesnych władz i stanowionego przez te władze było samowolą.

Optyka kościelna była inna, mająca zakorzenienie w odpowiedzi danej przez św. Piotra i pozostałych apostołów Sanhedrynowi – należy bardziej *sluchać Boga niż ludzi* (Dz. Ap. 5,29). Tę wypowiedź z „Dziejów Apostolskich” Kościół interpretuje przez wieki jako wyższość prawa Bożego – prawa naturalnego i pozytywnego prawa objawionego – nad prawem stanowionym, jeśli jest ono sprzeczne z Bożym. Kwestię tę bardzo mocno akcentował w nauczaniu i w praktyce abp Ignacy Tokarczuk w diecezji przemyskiej, wskazując, że nieprzestrzeganie prawa złego, łamiącego ludzkie sumienie nie jest bezprawiem czy samowolą, ale żądaniem przywrócenia właściwego porządku prawnego opartego na zasadach wolności i sprawiedliwości. Problem ten rozwinął w swojej doktrynie, szczególnie w dziele „De civitate Dei” św. Augustyn a także rozważał go Aquinata, nie wspominając o późniejszych przedstawicielach doktryny katolickiej. Autor problem „nielegalnego” budownictwa kościołów w diecezji częstochowskiej zilustrował na przykładzie dwóch miejscowości.

3. Merytoryczna ocena pracy

We wstępie Autor uzasadnił słuszność wybranego tematu. Dokonał również sprecyzowania pojęcia „kościół” użytego w temacie rozprawy, zarówno w rozumieniu Kościoła jak i ówczesnego państwa polskiego. Wskazując na cel pracy mgr Sznajder określił go jako odpowiedź na pytanie jak Kościół częstochowski realizował konieczność posiadania miejsc kultu w formie kościołów oraz jakie podejmowano działania w tym kierunku. Omówił również obiekt swych badań, czyli diecezję częstochowską, jak też umotywował ramy czasowe. Wskazał na optymalność przyjęcia układu problemowo-chronologicznego. Pomiął milczeniem zagadnienie metody lub metod przyjętych na etapie kwerendy a przede wszystkim w fazie redakcyjnej. Po przedstawieniu struktury pracy, fragment ten nie budzi żadnych zastrzeżeń, omówił bazę źródłową i dokonał dość pobieżnej charakterystyki źródeł. Wskazywał w tym omówieniu raczej na ilościowy stan zachowanego materiału archiwalnego, niż na krytyczną jego ocenę. Więcej nieco zastrzeżeń budzi zaprezentowanie literatury. Doktorant podkreśla, że literatura dotycząca relacji państwo – Kościół jest już bogata, ale problem budownictwa kościołów jest poruszany tylko marginalnie. Jako jedyną publikację dotyczącą tej problematyki w wymiarze ogólnopolskim wymienia jedynie pracę R. Gryza, wskazując na jej pionierskość. Pomija jej ogólnikowość, co wynika z faktu, że nie ma szczegółowych badań dla wszystkich diecezji polskich tamtego okresu, zatem omówienie całościowe musi być siłą rzeczy ogólnikowe. Autor czyni uwagę, że brakuje dotkliwie publikacji dotyczących poszczególnych diecezji polskich. Z podanej bibliografii zauważył mgr Sznajder jedynie publikację ks. B. Stanaszka o diecezji sandomierskiej. Świadczy to o niepełnej kwerendzie bibliotecznej przeprowadzonej przez niego.

Pominał natomiast szereg innych publikacji dotyczących kwestii budownictwa kościołów w innych diecezjach. Zwrócić można uwagę chociażby tylko na niektóre: I. Tokarczuk, „W starciu z totalitaryzmem” (Paryż 1994) – arcybiskup budownictwu kościołów poświęcił kilkanaście stron (jest to relacja świadka tych wydarzeń); tenże „W służbie Kościoła i narodu” – w tej autobiografii również arcybiskup odniósł się do problemu budownictwa sakralnego na przykładzie wybranych kościołów; K. Talarek w publikacji „Diecezja tarnowska w latach 1945-1970” poświęcił tem problemowi w tejże diecezji cały rozdział; A. Kopiczko, „Kościoły i kaplice w Olsztynie”, tenże – „Kościół warmiński a polityka wyznaniowa po II wojnie światowej”; A. Garbarz, „Działalność duszpastersko-społeczna arcybiskupa Ignacego Tokarczuka” – budownictwu kościołów poświęcił autor tej publikacji cały rozdział liczący kilkadziesiąt stron; S., Nabywaniec, „Działania biskupa Ignacego Tokarczuka na rzecz ratowania cerkwi greckokatolickich”, „Studia Rzeszowskie” (T. 10); tenże, „Sprawa Obiektowa nr 1: Kościół. Kościół przemyski w świetle akt rzeszowskiej bezpieki (1944-1989)”, t. 1, s. 648-740 – rozdział poświęcony budownictwu sakralnemu i kościelnemu w tej diecezji; A. Szypuła „Historia nowych kościołów w diecezji przemyskiej”, t. 1-4 – opracowanie nie spełniające wymogów warsztatu profesjonalnego historyka, lecz oparte na gromadzonej na bieżąco dokumentacji; Rybka A., Ostafijczuk A., „Architektura wybranych współczesnych kościołów na Podkarpaciu”, „Premisla Christiana”, T. 10:2003; Niwierski R., „Kryptonim ‘Kościół’. Dzieje budowy kościoła p.w. Matki Bożej Królowej Polski w Stalowej Woli w dokumentach Służby Bezpieczeństwa”, Stalowa Wola 2011. Wprawdzie recenzowana dysertacja nie ma charakteru porównawczego, warto jednak byłoby, aby Autor odwołał się do przykładu innych diecezji, chociażby przywoływanej tu kilkakrotnie diecezji przemyskiej, gdzie wybudowano lub pozyskano dla kultu Bożego w okresie totalitaryzmu komunistycznego blisko 500 świątyń. Jest to fenomen w skali kraju i w skali globalnej. W dużej mierze Autor swobodnie porusza się w obrębie literatury przedmiotu określonej grupy historyków, nie ma dostrzega jednak szerszego spektrum publikacji spoza tego kręgu, które należałoby moim zdaniem uwzględnić zarówno w omówieniu dotychczasowego stanu badań, jak również w rozdziale poświęconym ogólnopolskiej sytuacji w zakresie budownictwa sakralnego. Doktorant wskazuje na pionierskość publikacji R. Gryza, natomiast rzeczywiście pierwszą publikację na ten temat autorstwa A. Bonieckiego, która ukazała się jeszcze w okresie komunizmu w Polsce, poza jej granicami, w Paryżu traktuje jako publicystykę. Trudno się z tym zgodzić, jakkolwiek publikacja ta nie wyszła spod pióra historyka i nie posiada aparatu naukowego, to jednak jest publikacją rzetelną, źródłową, a poniekąd może być traktowana jako źródło, wszak oparta jest na zgromadzonej w diecezji przemyskiej bazie źródłowej i relacjach bpa Tokarczuka. Jest to niewątpliwie publikacja pionierska i dobrze, że Autor dostrzegł tę niewielką książeczkę, chociaż zdaje się jej nie doceniać pod względem wartości merytorycznej.

Koncentrując się już na samej problematyce budownictwa kościołów w diecezji częstochowskiej należy docenić poważny wkład Doktoranta w historiografię polską. Jest to kompletna monografia dotycząca całej diecezji i całego okresu totalitaryzmu komunistycznego. Monografia została oparta o rzetelną i pełną kwerendę źródłową kilku archiwów państwowych i kościelnych. Łącznie mgr. Sznajder wykorzystał 94 jednostki archiwalne i 21 źródeł drukowanych. Szczegółowo przedstawił wielopłaszczyznowy problem badawczy. Dzieło to jest dojrzałe wartościowe, jak również pionierskie jako monografia obejmująca całą diecezję. W przedstawianiu jednak autor często podświadomie przyjmuje optykę źródeł wytworzonych przez służby bezpieczeństwa, co widać chociażby w terminologii, a także w tendencji do częstszego ujmowania problemu z punktu widzenia ówczesnych władz państwowych i partyjnych podejścia strony kościelnej do tejże kwestii. Literatura przedmiotu obejmuje 101 pozycji.

4. Strona formalna rozprawy

Strona formalna pracy zasługuje na pozytywną ocenę, aczkolwiek Autor nie ustrzegł się pewnych błędów stylistycznych, literówek, braku interpunkcji itp. Aparat naukowy poprawny. Także i zapis bibliograficzny jest czytelny i zgodny z wymogami metodologicznymi.

5. Ocena końcowa pracy

Z obowiązku recenzenta wskazałem na pewne braki i niedociągnięcia recenzowanej rozprawy. Dotyczą one głównie tej części dysertacji, która odnosi się do zagadnień ogólnopolskich związanych z budownictwem sakralnym w Polsce. W partiach dotyczących problemu w diecezji częstochowskiej mgr Andrzej Sznajder stanął w pełni na wysokości zadania. Wykazał się bardzo dużą znajomością problemu, umiejętnością stawiania pytań, szukania na nich odpowiedzi i logicznego wnioskowania. Dał się poznać jako wnikliwy badacz przeszłości. Sądy zawarte na stronach rozprawy są wyważone, wolne od ulegania fascynacjom, co ułatwia Autorowi zachowanie obiektywizmu. Recenzowaną rozprawę oceniam zatem jednoznacznie jako wartościową, rzetelną, dojrzałą i zasługującą na publikację, a przede wszystkim jako spełniającą bezspornie wymagania stawiane pracom doktorskim. Z przekonaniem wnioskuję zatem do Wysokiej Rady Instytutu Socjologiczno-Historycznego Uniwersytetu Rzeszowskiego o dopuszczenia mgr. Andrzeja Sznajdera do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Rzeszów, dnia 8 maja 2015 roku

Ks. Stanisław Nabywaniec

